

دانشگاه الزهراء(س)
دانشکده هنر

پایان نامه
جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: صنایع دستی

عنوان
تبیین و تدوین مبانی طراحی سنتی (با رویکرد به آثار چوبی، فلزی و
فرش)

استاد راهنما
خانم دکتر مهین سهرابی

استاد مشاور
آقای هوشنگ فرزانه.

دانشجو
مهدیه معین صمدانی
مهر ماه سال ۱۳۸۹

فهرست تصاویر

شماره	عنوان تصویر/ طرح	شماره صفحه
۱	درباری ماد با یک صندلی چوبی. سده پنجم پیش از میلاد.	ص ۱۸
۲	در چوبی مقبره سلطان محمود غزنوی - قرن پنجم هجری	ص ۱۸
۳	بخشی از در چوبی مسجد بایزید بسطامی. سمنان	ص ۱۸
۴	رحل قرآن. اثر حسین بن سلیمان اصفهانی. قرن هشتم هجری.	ص ۱۸
۵	تابلو منبت گل و مرغ. اثر خانم مژگان موسوی نژاد.	ص ۱۸
۶	مشبک کاری در موزه هنرهای ملی	ص ۱۸
۷	قسمتی از میز و صندلی آرایش تمام خاتم.	ص ۱۸
۸	میز معرقکاری شده	ص ۱۸
۹	میز عسلی منبت مشبک- معرق	ص ۱۹
۱۰	تابلو معرق منبت	ص ۱۹
۱۱	کارگاه مجری سازی	ص ۱۹
۱۲	قاب مشبک، معرق، منبت. اثر استاد گرامی	ص ۱۹
۱۳	سیمرغ و آشیانه. کار استاد محمد طاهر امامی. ۱۳۴۱ ه.ش.	ص ۲۰
۱۲-۱۸	قسمتی از تابلو معرق. به سرپرستی خانم اسلیمی. کارگاه میراث	ص ۱۲-۱۳
۲۰	ضامن آهو. اثر هنرمند گمنام. موزه آستان	ص ۱۴
۲۱	ضامن آهو. اثر: مصطفی چاهی از کاشان. موزه آستان قدس	ص ۱۴
۱۹	تابلو معرق. اثر خانم اسلیمی. طرح از استاد فرزنان.	ص ۲۰
۲۲	میز معرق. هنرمند نامعلوم	ص ۲۰
۲۳	تابلو معرق. هنرمند نامعلوم	ص ۲۰
۲۴	تابلو معرق. نمایشگاه صنایع دستی یزد. آبان ماه	ص ۲۰
۲۵	اثر نیمه کاره منبت خانم عرب نژاد.	ص ۱۶
۲۶	قاب نیمه کاره منبت. کارگاه دانشگاه الزهرا	ص ۱۶
۲۷	سینی سیمین طلا کاری شده با نقش شاپور دوم در حال شکار	ص ۴۳
۲۸	جام زرین به نام ابو شجاع اینجو تکین	ص ۴۳
۲۹	لگن در دار ۱۰۸۹ ه.ق. مس سفید شده. کنده کاری و قلم زنی	ص ۴۳
۳۰	لوح فولادی مشبک کاری ۱۱۰۵ ه.ق	ص ۴۳
۳۱	نمونه‌های از آثار ملیله	ص ۴۴
۳۲	نمونه از سینی قلم زنی به شیوه عکسی	ص ۴۴
۳۳	سینی قلم زنی به شیوه زمینه پر اثر: استاد نامجو	ص ۴۴
۳۴	تکوک قلم زنی شده نیم برجسته	ص ۴۴
۳۵	صفحه قلم زنی شده به شیوه جنده کاری	ص ۴۴
۳۶	تصویر قلم نیم بر و اثر آن بر ورقه برنجی	ص ۳۴
۳۷	تصویر قلم سنبه و اثر آن	ص ۳۴
۳۸	تصویر قلم پرداز و اثر آن	ص ۳۵
۳۹	تصویر قلم گر سواد و اثر آن	ص ۳۵
۴۰	تصویر قلم یک تو و اثر آن	ص ۳۶
۴۱	تصویر قلم ناخنی و اثر آن	ص ۳۶
۴۲	تصویر قلم بادامی و اثر آن	ص ۳۷
۴۳	تصویر قلم گرسوم یک رج	ص ۳۷
۴۴	قلم گرسوم دورج	ص ۳۷
۴۵	تصویر قام نیم بر کلفت (کلفتی)	ص ۳۸

.....	۴۶	تصویر قلم کف تخت	۳۸
.....	۴۷	تصویر قلم خوشه و اثر آن
.....	۳۹		
.....	۴۸	تصویر قلم بادامی ساده	۳۹
.....	۴۹	تصویر قلم تیزبر	۳۹
.....	۵۰	نمونه ای از طرح های استاد فرزانه	۴۱
.....	۵۱	تابلو در حین قلم زنی اثر خانم فیناسیان
.....	۴۴		
.....	۵۲	نمونه های از طراحی استاد فرزانه
.....	۴۱		
.....	۵۳	قالی شیخ صفی ۹۴۶ ه ق	۷۵
.....	۵۴	بافت اصفهان قرن ۱۴ ه ش طرح استاد عیسی بهادری	۷۵
.....	۵۵	بخشی از یک قالی دوره صفویه	۷۵
.....	۵۶	قالیچه نقش اسلیمی دوره صفوی	۷۵
.....	۵۷	قالیچه افشان کاشان	۷۶
.....	۵۸	قالی نقش بندی بختیاری	۷۶
.....	۵۹	قالیچه طرح بته بافت کاشان	۷۶
.....	۶۰	درختی بافت قشقایی	۷۶
.....	۶۱	قالیچه ترکمن (گمیشان)	۷۷
.....	۶۲	بخشی از قالی شکارگاه	۷۷
.....	۶۳	قالیچه سجاده ای	۷۷
.....	۶۴	کناره طرح گل فرنگ بافت بیجار	۷۷
.....	۶۵	محرابی گلدانی بافت تبریز	۷۸
.....	۶۶	قالیچه ریزماهی خراسان	۷۸
.....	۶۷	قالیچه بافت تبریز طرح محرمان	۷۸
.....	۶۸	قالی	لاک
.....	پشتی	ترنجدار	۷۸
.....	۶۹	نمونه گلیم پودنمای ساده	۶۴
.....	۷۰	گلیم با روش بافت چاک دار	۶۵
.....	۷۱	گلیم بافته شده با بافت خمیده	۶۵
.....	۷۲	نمونه ای از بافت پیچشی (ورنی)	۶۶
.....	۷۳	اجرای صحیح و اجرای غلط نقشه گلیم	۶۸
.....	۷۴	نمونه های از نقشه نقطه شده	۷۴
.....	۷۵	نمونه شاه عباسی نقطه شده	۷۵
.....	۷۶	طرح سفالینه های آغازین پیش از تاریخ سیلک	۸۴
.....	۷۷	سرهای نره گاو و عقابان روی مهر ساسانی	۸۵
.....	۷۸	سر ستون شیر دال	۸۹
.....	۷۹	پشت صندلی معرق	۹۱
.....	۸۰	بخشی از یک قاب منبت کاری شده قدیمی	۹۱
.....	۸۱	بخشی از تابلو منبت معرق	۹۲
.....	۸۲	سر لوح مشبک منبت معرق	۹۲
.....	۸۳	اثر نیمه تمام خانم افرا	۹۳

۹۳	۸۴. تابلو مشبک
۹۴	۸۵. بخشی از نقشه فرش
۹۵	۸۶. محراب مسجد جامع اصفهان
۹۶	۸۷. بخش از یک میز معرق
۹۷	۸۸. گنبد یک بوفه مرق
۹۸-۹۷	۸۹. میز معرق
۹۹	۹۸. بادیه مسی
۱۰۰	۹۹. قلمدان برنجی
۱۰۰	۱۰۰. اسطرلاب برنجی
۱۰۱	۱۰۱. لوح فولادی مشبک
۱۰۱	۱۰۲. بخشی از فرش ترنجدار
۱۰۲	۱۰۳. تابلو معرق
۱۰۳	۱۰۴. تصویری از پشت و رویه پشتی یکی از صندلی معرق شده
۱۰۴	۱۰۵. قالی مشاهیر
۱۰۴	۱۰۶. بخشی از فرش ترنجدار اسلیمی جانوری
۱۰۵	۱۰۷. میز معرق
۱۰۶	۱۰۸. بخشی از یک کمد و گنجه خاتم
۱۰۶	۱۰۹. جام برنجی
۱۰۷	۱۱۰. قالی بافت تهران
۱۰۸	۱۱۱. تابلو مشبک معرق
۱۰۹	۱۱۲. ظرف قلم زنی شده
۱۱۰	۱۱۳. فرش با طرح لچک ترنج
۱۱۱	۱۱۴. مراحل تکامل طرح بته . آماده شده برای قلم زنی
۱۱۲	۱۱۵. مراحل تکامل طرح بته برای قلم زنی
۱۱۳	۱۱۶. مراحل تکامل طرح بته برای معرق
۱۱۴	۱۱۷. شبیه سازی برای برش های معرق
۱۱۴	۱۱۸. مراحل تکامل طرح بته برای منبت
۱۱۵	۱۱۹. مراحل تکامل طرح بته برای مشبک چوب
۱۱۶	۱۲۰. مراحل تکامل طرح بته برای مشبک فلز و مرصع
۱۱۷	۱۲۱. طرح پیشنهادی برای یک میز با روش مشبک چوب
۱۱۹-۱۲۴	۱۲۲. تصاویر پروژه عملی

به نام خدا

دیباچه

مشخصات دانشجو:

نام خانوادگی: معین صمدانی نام: مهدیه
دانشکده: هنر گروه: صنایع دستی گرایش: طراحی و کاربرد
سال ورود: ۸۵ آزاد

عنوان پایان نامه:

تبیین و تدوین مبانی طراحی سنتی (با رویکرد به آثار چوبی، فلزی و فرش)
Meaning & Identification the Principle of design ing the handi
craft indus tries production of iran

نوع تحقیق:

بنیادی نظری کاربردی توسعه‌ای

مسأله پژوهش:

در تولید هر اثر هنری اولین قدم طراحی است (هم در خصوص کلیت اثر صنایع دستی و هم در خصوص نقش) و این طراحی باید جنبه کاربردی آثار را در نظر بگیرد زیرا این آثار کاربردی - تزئینی می‌باشد و از آنجا که این آثار شیوه‌های تولید و مواد و مصالح گوناگون دارند رعایت اصول و مبادی ویژه طراحی را الزام‌آور می‌سازد از این رو شناخت و آگاهی طراح از تکنیک‌های تولید و خواص مواد ضروری است. از سوی دیگر به دلیل مردمی بودن این آثار و ارتباط تنگاتنگش که با فرهنگ آداب و رسوم و اعتقادات جامعه دارد طراحی این آثار و رعایت نکات ویژه از اهمیت خاصی برخوردار است. بنابراین این پژوهش با اذن به اینکه در شرایط کنونی روال طراحی و تولید صنایع دستی همچون سابق نمی‌باشد و نیازمند تحول و دگرگونی است.

درصد است تا با تبیین اصول و مبادی طراحی (به عنوان نمونه در چند رشته خاص) شکلی علمی و آکادمیک در این رابطه ارائه نماید.

پرسش‌های پژوهش:

- تفاوت‌ها در اصول و مبانی طراحی سنتی (در آثار چوبی، فلزی و فرش) چیست؟
- رابطه اصول و مبانی طراحی سنتی با مواد و مصالح چگونه است؟
- رابطه اصول و مبانی طراحی سنتی با تکنیک‌های ساخت و تولید آثار صنایع دستی چگونه می‌باشد؟

- رابطه اصول و مبانی طراحی سنتی با فرهنگ و اعتقادات جاری در سطح جامعه چگونه است؟

اهداف پژوهش و ضرورت آن:

به روز نبودن صنایع دستی و خلأ فرهنگی که در این ناحیه ساطع می‌گردد.
ضعف و ناتوانی تولیدکنندگان کنونی در طراحی آثار اصیل.
عدم وجود اصول و قواعد ثابت در میان متولیان و تولیدکنندگان صنایع دستی.
احیا طرح‌ها و نقش‌های سنتی اصیل و ارزشمند از یاد رفته.
خلق و ایجاد طرح‌ها جدید و روزآمد از دل طرح‌های سنتی پیشین.
ارائه روشها و طرق عملی طراحی و خلق اثر برای تولیدکنندگان حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای.
آکادمیک نمودن اصول و مبانی طراحی سنتی.

فرضیات پژوهش:

- اصول و مبانی طراحی سنتی هر یک (در هر یک از آثار مورد بررسی) به تناسب تکنیک و جنسیت ویژگی‌های خاص خود را دارد.
- اصول و مبانی طراحی نسبت به مواد و مصالح با یکدیگر متفاوت دارد.
- اصول و مبادی طراحی در جوامع و فرهنگ‌های گوناگون و در ادوار مختلف متفاوت است.

پیشینه پژوهش:

در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی صنایع دستی و متولیان و تولیدکنندگان آثار صنایع دستی به طور تخصصی و کوتاه و تدوین شده رسالاتی وجود دارد اما در این حیطه کاری مدون نشده است. به خصوص در زمینه فرش و طراحی آن. اما در حیطه آثار چوبی و فلزی کمتر است.
نهاد یا مؤسسه‌ای که می‌توانند از یافته‌های این پژوهش بهره‌گیرند:
دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی صنایع دستی و متولیان و تولیدکنندگان آثار صنایع دستی
اطلاعات مربوط به روش شناسی پژوهش:
تعریف جامعه آماری و ویژگی‌های آن:

آثار ویژه صنایع دستی در شاخه‌های آثار چوبی و فلزی و فرش
آثار موزه‌ای و آثار هنری منحصر به فرد و بنام اساتید هنرهای سنتی
و مجموعه آثاری که از لحاظ کار طراحی و تکنیکی در سطح هنری و عالی می‌باشد
روش نمونه‌گیری و حجم تقریبی نمونه:

گزینشی (انتخابی) در هر یک از دسته‌ها بین ۵ تا ۱۰ اثر
ابزار سنجش و مقیاس‌های سنجش (پایایی - اعتبار):

تصاویر، نقشه‌ها و فیش‌های موجود و مجموعه آثار موزه‌ها
روش تجزیه و تحلیل داده‌ها:

مشاهده، مقایسه و تحلیل و طراحی

فهرست منابع و مآخذ:

- کیمای نقش، محمد خزایه، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی ۱۳۶۸
- خودآموز مصور تراشکاری و فلزکاری، علی صولتی، تهران: انتشارات قائم ۱۳۷۳
- هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران، محمدتقی احصایه، تهران، علمی و فرهنگی
۱۳۶۸

- قالی‌های نفیس ایران، تدوین جواد یساولی، تهران، فرهنگسرا ۱۳۷۰

- فرهنگ جامع فرش ایران، احمد دانشکده، تهران: نشر دی ۱۳۷۲

پایان‌نامه‌ها

- مروری بر قلمزنی ایران، مهری ادیسی، دانشگاه الزهرا ۱۳۶۹

- معرفی و مصاحبه با هنرمندان منبت کار آباره و شیراز، بهنوش راپیچکی ۱۳۷۴

- منبت کاری روی چوب در ایران، ناهید بینا. دانشگاه الزهرا ۱۳۶۸

- سیر تحول فلزکاری از ابتدا تا آخر روز ساسانی، فروزنده قاسمی. ۱۳۶۷

- نقوش ظروف فلزی دوران اسلامی ایران، پریوش عظیمی ۶۷-۶۸

چکیده

در این پژوهش منظور از مبانی طراحی سنتی بنیانها و اساس طراحی کاربردی و البته سنتی سرزمین ایران است. یعنی اصولی که یک طراح برای خلق یک طرح و نقشه برای تولید یک اثر صنایع دستی باید رعایت کند در این تحقیق مورد بررسی قرار می گیرد. اولین اصل کاربردی بودن یک طرح است. اما از آنجا که هنرمندان صنعتگر تغییرات لازم برای کاربردی شدن طرحهایی که استفاده می کنند را خود قبل از شروع کار و گاه در حین کار اعمال می کنند بسیاری از طراحان چندان در بند رعایت طراحی برای یک محصول خاص نیستند و گاه از کاربردی طراحی کردن می پرهیزند.

در این تحقیق سعی شده است به جنبه هایی از طراحی سنتی پرداخته شود که تقریباً در هیچ تحقیق و یا کتابی بدان نپرداخته اند. و همواره جایگاه آن در تعارفات مرسوم بین هنرمندان گم شده است. گرچه در این پژوهش به هنرهایی مانند شیشه گری سفالگری کتاب آرایی و دیگر هنرهای سنتی توجه نشده است اما امید آن است که این پژوهش ابتدای راهی باشد تا دیگر دانشجویان و اساتید به مدون کردن و به نگارش درآوردن اصول عملی هنرهایی که در آن تخصص دارند بپردازند و این بخش کمرنگ هنر دانشگاهی را پر رنگ کرده و جلوه ببخشند.

در این تحقیق هنرهایی که با چوب و فلز پدید آمده اند را از جهت شباهت شان به یکدیگر و همین طور قرارگیری جایگاه خاص طراحی و طراح در این تولیدات این آثار در نظر گرفته شده است و همین طور فرش به این دلیل با این هنرها مشترک است و بجز آن هم از جهت مقایسه نقوش نسبتاً مشترکی در آثار کهن این هنرها می توان دید که با این ویژگی می توان تنها نحوه اجرا و مواد گوناگون در نقوش تاثیر میگذارند تا قابل قیاس باشند.

ابتدا تاریخچه هر یک از مصنوعات را به طور خلاصه نگاشته ام پس از آن معرفی هنرهای هر دسته و سپس ویژگیهای طراحی برای چند هنر عمده و پر کاربرد هر بخش در پایان این طراحی ها باهم مقایسه شده است. تا در مقایسه ویژگی ریزه کاریهای هنرهای گوناگون روشن شود.

از آنجا که هنرمندان در درجات بالای هنری خود طراحان زبردستی هستند. تلفیق این دو هنر در یک فرد به بوجود آمدن آثار بی نظیر هنری این سرزمین انجامیده است. از اینرو هدف در این تحقیق جدا کردن و یا جدا دانستن طراحی از مراحل تولید نیست. با پیدا شدن جایگاه طراحی جایگاه هنرمندان در بخش های دیگر نباید وشایسته نیست که فراموش شود. اما با روند این تحقیق به دو دیدگاه احتمالاً مکمل اما متفاوت برخورد کرده ام اول آنکه

طراحی را تنها در بخش طراحی نقوش برای تولید آثار هنری میدانند و دوم آنکه طراحی را یک ایده و فکر در تمام جهات تحقیق قبل از تولید تولید و بسته بندی و نهایت عرضه محصولات هنری و صنایع دستی دانست. تلفیق شدن هنر طراحی و یکی از هنرهای سنتی شاید بهترین هدف دانشگاهها در تعلیم هنر باشد.

فصل اول: مصنوعات چوبی

بخش اول:

تاریخچه مصنوعات چوبی

(چوب ماده ای جامد و سلولزی دارای بافت اسفنجی و ساختمانی سازمان یافته است. مجموعه الیافهای ثانویه چوبی شده در گیاهان آوندی از ریشه تنه و شاخه ها تشکیل شده است. با توجه به تعریف فوق میتوان فهمید که چوب ماده اولیه ای است آسیب پذیر که شرایط مختلف جوی محیطی و گذشت زمان بر روی آن تاثیر مستقیم و غیر مستقیم داشته آن را فرسوده و به تدریج نابود میکند. بنا بر این تاریخ و زمان مشخصی در مورد استفاده انسان از این ماده در دست نیست. اما از آنجا که این ماده به فراوانی در اختیار انسان بوده با آن وسایل گوناگون ساخته و برای رفع نیاز های خود استفاده کرده است.

"گیرشمن" باستان شناس و هنرشناس فرانسوی مینویسد: "مردم بومی ایران که قرنهای قبل از مهاجرت آریاییها در ایران می زیسته اند (۴۲۰۰ ق. م) برای ساخت خانه های مسکونی خود از چوب استفاده میکردند نقش یک لوحه متعلق به ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد در شوش بدست آمده نشان میدهد که استفاده از چوب برای ساخت وسایلی مانند نردبان در این دوره رایج بوده است...."

داریوش در فرمان بنیاد شهر شوش میگوید: "...تخته و چوب یکا از گاندرا و کرمانیا آورده شد...." واژه "یکا" در زبان فارسی همان "درخت جگ" است که چوبی قهوه ای رنگ و سخت دارد. در نقش برجسته ای از قصر آپادانا یک درباری ماد در حال حمل یک صندلی چوبی خراطی شده دیده میشود. این نقش برجسته مربوط به سده پنجم پیش از میلاد است.

تخت داریوش نیز آنچنان که از نقش برجسته تخت جمشید دیده میشود از چوب خراطی شده است.

در زمان ساسانیان نیز استفاده از چوب در ساختمان رواج بسیار داشته است. بویژه استفاده از کلافهای چوبی در میان دیوارها به منظور استحکام بخشیدن رایج بوده است. همچنین از چوب برای قالبسازی سقف و گنبد بناها بهره گرفته شده که در زمان خود تحولی در معماری بوده است.

اسلوب صنعتی ساسانیان با ظهور اسلام در خدمت ساخت و پرداخت در و پنجره منبرها و سایر اشیای چوبی بناهای مذهبی و مساجد مسلمانان قرار گرفت و هنرمندان ایرانی شاهکارهایی از خود به یادگار گذاشتند.

در دوره اسلامی در حاشیه دریای خزر هنرمندانی بوده اند که از چوب برای هنر نمایی خود استفاده کرده آن را در ساخت انواع در پنجره صندوق ضریح و ستون در امامزاده ها به کار گرفته اند. این هنرمندان در کار خود انواع هنر از خراطی کنده کاری مشبک کاری گره چینی و... را جلوه گر ساخته اند. یکی از آثار دوره غزنوی در چوبی مقبره سلطان محمود غزنوی است که فعلا در هندوستان و قلعه "اگرا" می باشد. تصویر ۲

در موزه "مترو پولیتن" قطعه چوبی است که تاریخ ۵۴۶ ه. ق دارد و در کتیبه ای که شکل طاق نمایی دارد و به طاقهای کار ایران شبیه است به خط کوفی نوشته شده است: "امیر علاالدوله گرشاسب" که از طرف سلاجقه حکومت شهر یزد را داشته است.

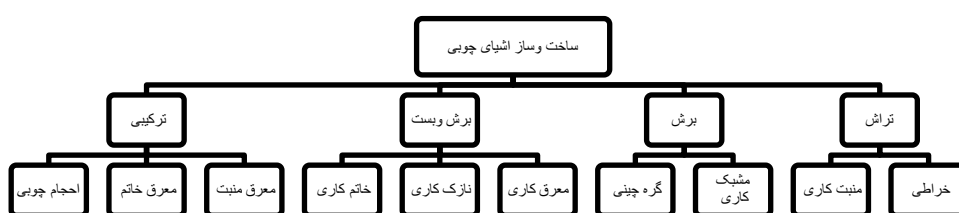
در دوره سلجوقیان تزیینات گل و بته به صورت برجسته و فرورفته نزدیک به مثبت امروزی رواج پیدا کرد. در مسجد جامع ابیانه از توابع نطنز منبری با تاریخ ۴۶۶ ه. ق و ۴۷۷ ه. ق بر روی محراب چوبی و تاریخ ۷۷۲ ه. ق بر روی کتیبه های نقاشی بالای دیوار هست. همچنین می توان به دو قطعه از یک منبر ساخت قرن ششم ه. ق در موزه مترو

پولیتن اشاره کرد که نشان می دهد در این دوران هنرهای چوبی ایران از پیشرفت زیادی برخوردار بوده است. از دیگر آثار نفیس دیگر دوره سلجوقی منبر علاالدین در قونیه در چوبی مسجد بایزید را می توان نام برد.^۱

از نمونه های زیبای قرن هشتم می توان یک رحل قرآن در موزه مترو پولیتن را نام برد که نام دوازده امام و وسازنده آن "حسین ابن سلیمان اصفهانی (۷۶۱ ه.ق) روی آن کنده کاری شده است. در بقعه شاهزاده حسین ساری اثر دیگری است که کنده کاری صندوق و در ورودی بقعه از ظرایف هنری است. نام استاد احمد ساروی و نام استاد حسین نجار به تاریخ ۸۹۴ ه.ق بر روی در کنده شده است.

اطلاعات پیرامون صنایع چوب در دوره صفویه بیشتر از طریق درهای مساجد و آثار موجود در موزه ها قابل شناسایی است. از جمله این آثار پنجره های مشبک کاخ چهل ستون اصفهان است.) و این بجز رحل ها و آثار کوچک متداول و چشم نواز دیگر است.

بخش دوم : معرفی مصنوعات چوبی

(تعریف : ساخت و تزیین چوب با استفاده از ابزار و شیوه های گوناگون برای تولید اشیای مسطح و حجمی تزیینی و کاربردی را هنر درودگری می گویند.

^۱ آشوری، محمدرضا. آشنایی با صنایع دستی ایران. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران. ۱۳۷۲. ص ۴۴-۴۸

انواع: ساخت و تزیین چوب را به روش های تراش، برش، برش و بست و یا ترکیبی انجام می دهند. به تناسب بهره گیری از روش های ذکر شده، هنر درودگری سنتی به انواع مختلفی تقسیم می شود که عبارتند از: خراطی، منبت کاری، مشبک کاری، گره چینی، معرق کاری، نازک کاری، خاتم کاری، معرق منبت، معرق خاتم و احجام چوبی

منبت کاری: تراش و برداشت قسمتی از سطح چوب برای ایجاد طرح و نقش با مغار و چکش به منظور ساخت اشیای مختلف را منبت کاری گویند.

انواع: با توجه به میزان و عمق تراش زمینه، نقش یا خطوط آن منبت کاری به انواع مختلفی تقسیم می شود. گاهی تنها خطوط طرح و نقش را با مغار می تراشند و زمینه و نقش هم سطح و بدون برجستگی باقی می ماند. انی نوع منبت را حکاکی می نامند. در انواع دیگر زمینه را به طور کامل و عمق یکنواخت می تراشند و نقش نیز با برجستگی های متفاوت تراشیده می شود که بر حسب میزان برجستگی نقوش آن را منبت نیم برجسته برجسته و تمام برجسته می نامند.

شکل ظاهری: در منبت نیم برجسته نقوش یا خطوط اصلی آن در یک سطح باقی می مانند که این شیوه در ایران به منبت سوزنی (آباده) مشهور است. قالب های چوبی چاپ قلم کار به این روش ساخته می شوند. در منبت برجسته همه ی نقوش نسبت به زمینه برجسته باقی مانده و قسمتی از آن ها با اختلاف عمق کم (۱ تا ۳ میلی متر) تراشیده می شود. منبت گلپایگان نمونه ای از این نوع است. در منبت تمام برجسته، نقوش کاملاً برجسته با عمق های گوناگون تراشیده و روسازی می شوند. در انواع مختلف منبت بیشتر از چوب هایی که دارای رنگی یک دست هستند استفاده شده و پس از پرداخت نهایی، سطح کار را با روغن جلا یا پولیستر می پوشانند.

خراطی: تراشیدن دورانی چوب به وسیله چرخ خراطی و مغار برای اشیایی با حجم متقارن و مدور را خراطی می گویند. این روش برای شکل دهی سطح بیرونی و دورنی اشیا به کار گرفته و محصولات از قبیل نرده، پایه ی میز و صندلی ظروف، میل زورخانه و ... ساخته می شود. چوب های که برای خراطی به کار گرفته میشوند اغلب دارای بافت و تراکم یکنواختی هستند.

روش برش

در ساخت و تزیین برخی از آثار هنری چوبی تنها از روش برش چوب بهره می‌گیرند. در این روش چوب را به شکل و اندازه‌های مختلف، بر اساس طرح و نقش برش زده و برای ساخت اشیاء تزیینی و کاربردی به کار می‌برند. آثار هنری مشبک و گره چینی چوب به این روش تولید می‌شوند.

گره چینی: برش زهوارها و قطعات مختلف چوبی و درگیر کردن آنها مطابق طرح‌های سنتی برای تولید اشیاء هنری گوناگون با نقش‌های یکپارچه مشبک یا توپر را گره چینی گویند.

انواع: آثار گره چینی انواع گوناگونی دارد که عبارتند از گره چینی توخالی (مشبک) گره چینی توپر. در گره چینی توخالی (مشبک) زهوارها بر اساس طرح منظم هندسی و متناسب با اضلاع تشکیل دهنده گره برش خورده و بدون استفاده از چسب در یکدیگر چفت شده و در نهایت طرح هندسی نمایان می‌شود. در اسن نوع گره چینی از میان اضلاع گره‌ها (آلتها) هوا و نور جریان دارد گاهی نیز متناسب با شکل هندسی حاصل از فاصله میان حالتها، شیشه‌های رنگی قرار داده می‌شود که آرایه آن به حساب می‌آید. در گره چینی توپر بین آلت‌ها را با قطعات چوبی مختلف و متناسب با شکل پدید آمده پر می‌کنند که اصطلاحاً به آن لغت می‌گویند این نوع گره چینی به آلت و لغت نیز شهرت دارد. اگر به جای نقوش هندسی (گره‌ها) از طرح‌ها و نقوش با خطوط گردان (منحنی مانند اسلیمی، بوته و ...) برای انواع گره چینی استفاده شود به آن قواره بری یا اسلیمی بری گویند.

امروزه گره چینی در شهرهایی همچون اصفهان، شیراز، تهران، مشهد و یزد انجام میشود مشبک برش قسمتهایی از قطعه چوب لایه شده بر اساس طرح به وسیله ابزار برش و ایجاد شبکه و روزنه را مشبک کاری (شبکه بری چوب) گویند

روش برش و بست: بریدن کنار هم چیدن و چسباندن قطعات چوب و مواد دیگر (صدف، استخوان و فلز) برای ساخت پوششی تزیینی را برش و بست گویند. برش و بست برای ساخت و تزیین پوشش آثار چوبی به شیوه‌های گوناگونی انجام می‌شود که آثار معرق نازک کاری و خاتم محصولات این شیوه‌ها به شمار می‌روند.

معرق: بریدن و کنار هم چسباندن قطعات مسطح چوبی خود رنگ و دیگر مواد (فلز و صدف) برای ایجاد پوشش تزیینی تخت بر اساس طرح ها و نقش های متنوع را معرق می گویند.

خاتم: برش و کنار هم چیدن لایه های خاتم به صورت پیوسته برای ایجاد نقوش منتظم هندسی جهت آراستن و پوشاندن کامل سطح اشیا را خاتم کاری می گویند. تزیین سطح اشیا را به وسیله لایه های خاتم آخرین مرحله هنر خاتم است. پیچیده ترین و پر زحمت ترین کار این هنر مرحله خاتم سازی است که با ساخت مفتول ها ظریف منشوری شکل از جنس های مختلف آغاز و با تهیه لایه های خاتم پایان می یابد. از مهمترین ویژگی های خاتم کاری ایجاد سطحی با نقش های رنگی منتظم و هندسی است که از ترکیب و تکرار انبوه شکلی واحد (مثلث متساوی الاضلاع) به ابعاد حداکثر ۲ میلی متر حاصل می شود. هدف و کاربرد: کاربرد نهایی هنر خاتم در تزیینات اشیایی مختلف مانند درب پنجره، صندوقچه، جعبه، قاب عکس یا آئینه میز و صندلی قلم دان، رحل، گوشی تلفن، بدنه سازهای موسیقی و مانند آن است.

هنر خاتم در شهرهای شیراز، اصفهان گلپایگان و تهران رواج دارد. نازک کاری: بریدن و کنار هم چیدن قطعات مسطح و بسیار نازک چوب خودرنگ (در رنگهای محدود) برای ایجاد پوششی تزیینی و مسطح بر اساس طرح های هندسی ساده را نازک کاری می گویند. در نازک کاری به دلیل ظرافت لایه های چوبی از تیغه های برش دستی به جای کمان اره استفاده میشود با این هنر اشیایی همچون جعبه قاب عکس صفحه شطرنج و مشابه آن تزیین میشوند.

روش ترکیبی: به کارگیری دو یا چند روش ساخت و تزیین اشیای چوبی برای تولید آثار هنری را روش ترکیبی گویند. برخی از انواع روش ترکیبی عبارتند از: معرق مثبت: در این روش پس از مثبت کاری (تراش) قطعات معرق (برش و بست) آن ها را کنار هم می چسبانند. تصویر ۹

منبت مشبک : در این هنر پس از منبت کاری (تراش) طرح بخشهایی از آن برش خورده و مشبک می شود. تصویر ۱۰

معرق خاتم : برای این کار بخشهایی از طرح معرق (برش و بست) را به جای چوبهای خود رنگ با قطعاتی از خاتم (برش و بست) جایگزین می کنند

منبت گره چینی: در این هنر اجزای گره چینی (برش) شامل آلت و لغت پیش از اتصال و چفت شدن منبت کاری (تراش) می شوند.

احجام چوبی: برای ساخت احجام چوبی به تناسب طرح مورد نظر قسمت هایی را منبت (تراش) مشبک (برش) معرق (برش و بست) می کنند.^۲

در ضمن می توان از هنرهای تلفیقی پیچیده تری نظیر مشبک منبت معرق نام برد که در یک اثر همه این هنرها را می بینیم و هنرمندانی که به این سبک کار میکنند باید در همه این زمینه ها مهارت بسیاری داشته باشد تا در تلفیق و قرارگیری جای هریک از این مهارتها هماهنگی لازم را بوجود آورند.

درحیطه هنرهای سنتی هنرهای ترکیبی مانند مجری سازی وجود دارد که از ترکیب چوب و فلز بوجود می آید.

یکی از صنایع دستی قدیمی ایران "مجری سازی" است. "مجری" نوعی جعبه چوبی است با تزیینات خاص بستگی با سایز آن موارد مصرف متفاوت دارد. سایز کوچک آن جای جواهر و سایز بزرگ آن که به آن یخدان نیز اطلاق می شد وسیله ای بوده است برای حمل جهیزیه عروس به خانه داماد. مجری ساز ابتدا جعبه ها را از چوب ساخته و چرم روی آنها می کشید. سپس روی آن را طلاکاری یا نقاشی می نموده است. داخل صندوق را با مخمل پوشش داده و گاه روی صندوق را نیز مخمل می کشیدند و یا فقط رنگ می کردند. این صندوق ها دارای بست های فلزی هستند که با میخ روی آنها کوبیده شده است. در

^۲.. گروه تالیف (فصل هنر فلزکاری: ذریه زهرا, سیدامیر احمد). آشنایی با صنایع دستی ایران. تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی. چاپ اول: ۱۳۸۵ ص ۱۸۸-۲۱۵

مجری معمولاً طاقی شکل است. امروزه این هنر کماکان در اصفهان رواج دارد و به تولید صندوق های چوبی با طرح و مدل جدید که با مس و برنج و میخ های تزئینی می پردازند. با این روش تولید قاب آینه، میز، تخت، مبلمان، کمد و دراور و... نیز تهیه و به بازار عرضه می گردد.^۳

از آنجا که در تاریخچه فوق هنر امروزی معرق بچشم نمی خورد گرچه شواهدی از آن در یافته های شهر سوخته سیستان می توان جستجو کرد با این همه به سیر ورود این هنر در ایران می پردازیم .

تاریخچه معرق

از آنجا که در تاریخچه ای در مورد مصنوعات چوبی گفته شد کمتر اثری از مصنوعات که به روش معرق کار شده باشد دیده می شود و از آنرو که حجم گسترده ای از آثار چوبی امروزه را معرق چوب به خود اختصاص داده است به طور مختصر به تاریخچه معرق چوب می پردازیم .

(سابقه معرق کاری و آموزش آن به سال ۱۳۰۹ هـ ش بر می گردد. در آن سال به پایمردی استاد حسین طاهر زاده بهزاد گروهی از هنرمندان نام آور هنرهای سنتی از سراسر کشور در تهران گرد هم آمده و مدرسه صنایع مستظرفه را بنیان گذاشتند. وزارت فرهنگ و هنر سابق در تعالی و تکامل هنرهای سنتی سهم بسزایی داشته است. کارگاه منبت و معرق به سرپرستی استاد سید کمال میرطالبی همچنان به فعالیت های هنری خود ادامه می دهد.

در طی سالیان معرق همپای حرکت زمان پیشرفت کرد و تحولات و نوآوری های مختلفی در آن پدیدار شد. برای آشنایی با مسیر حرکت این هنر به اولین کارگاه منبت و معرق که در سال ۱۳۱۰ تحت سرپرستی استاد احمد امامی تأسیس شد باید اشاره کرد و همچنین از اساتید متقدمی چون پرویز زابلی، عباس شه میرزادی علی و خلیل امامی و احمد رعنا یاد کرد. ابتدا اهم فعالیت آن کارگاه منبت کاری بود و به تدریج در کنار آن هنر معرق پای گرفت. این هنر در آغاز برای تزیین سطح میز بوفه در تکیه گاه صندلی به کار برده می شد و تنها نقشهای اسلیمی یا گره با پنج رنگ محدود چوبهای آبنوس فوفل، گلابی، سنجد و

^۳ عرفانی، فاطمه سیمای صنایع دستی ایران. چاپ نشده. کتابخانه سازمان صنایع دستی ایران

توت مورد استفاده قرار می گرفت و گاه برای تنوع از برشهای خاتم برای اشباع نقشها استفاده می کردند و رنگ خاتمها به همان پنج رنگ فوق الذکر محدود بود و به خاتم چوبی شهرت داشت.

در آن ایام شیوه معرق کاری در مقایسه با روش امروزی بسیار متفاوت بود و بیشتر به روش معرق هندی اجرا می شد. بدین طریق که هنرمندان ابتدا به وسیله کارد مخصوص منبت محل قرار گرفتن طرح می کردند و سپس نقشها را از چوبهای رنگی به وسیله مته ای که اختصاص به تعمیر چینی داشت و سوهانهای مخصوص قدیمی و اره ای به نام چکی، دوربری می کردند و در محل مقرر قرار می دادند. نخستین تاریخی که در رابطه با اشباع نقشهای کنده شده به وسیله چوبهای رنگی موجود است تابلویی مربوط به سال ۱۳۱۳ با نقش دو سوارکار است و متعاقب آن تابلوی دیگری مربوط به سال ۱۳۱۴ با نقش یک زن است که توسط عباس شه میرزادی اجرا شده است. هم اکنون دو تابلوی مذکور در نمایشگاه اداره کل هنرهای سنتی نگهداری می شوند.

عباس شه میرزادی هنگام اجرای تابلوی بعدی خود به جای کندن سطح چوب به فکر ایجاد زمینه ای در اطراف نقشها افتاد و از کنار هم قرار دادن قطعات چوب فوفل و زمینه ای در اطراف نقشها به وجود آورد. این تابلو با مقطع بیضی نشانگر نقش دو زن بوده است. نخستین نمونه های موجود این روش دو تابلوی مربوط به سالهای ۱۳۱۷ و ۱۳۱۹ است که نقش پیکار دو سوار با یک شیر است. کارهای معرق علی و خلیل امامی است و هم اکنون در موزه هنرهای ملی نگهداری می شوند.

به دنبال این دگرگونی ها در سال ۱۳۱۶ احمد رعنا با اثر ابداعی خود به نام شکارگاه معرق را از حالت مسطح خارج کرد و به صورت نیم برسته مطرح گردانید که همین شیوه تا امروز با نام منبت معرق متداول است. زمینه فکری این نوآوری از نقشهای منبت کاری شده درهای کاخ مرمر شکل گرفت.

تا سال ۱۳۳۴ اجرای معرق با همان پنج رنگ محدود متداول بود و محمد طاهر امامی که در پی تنوع رنگ بیشتری در معرق ود در اندیشه بکارگیری مواد شیمیایی رنگی شد در سال ۱۳۳۵ تعدادی پاراوان و بوفه معرق کاری شده از طرف دولت چین به دولت ایران اهدا شد که به هنگام حمل تعدادی از آنها خسارت دید! مرمت بعضی از آنها با زمینه سیاه به محمد غفوری محول شد. وی با تهیه ماده سیاهی ترکیب یافته از جوهر نیکروزین پارافین و لاک الکل قسمتهای آسیب دیده را ترمیم کرد. لازم به توضیح است که تا قبل از شناخته شدن جوهر نیکروزین برای سیاه کردن زمینه اشیای چوبی صفحات موسیقی را می کوبیدند و سپس در الکل حل کرده و مقداری پارافین به آن اضافه می کردند و ماده سیاه به دست آمده را به وسیله پنبه بر روی شی مورد نظر منتقل می کردند.

در ادامه این تحولات در سال ۱۳۴۴ محمد طاهر امامی تابلویی با عنوان مرغ و آشیانه به وجود آورد که مرغ تماماً از جنس صدف تهیه شده و کاملاً برجسته است و تنها به وسیله یکی از بالهایش به زمینه تابلو متصل شده است. وی با اجرای این تابلو به معرق تمام برجسته دست یافت.

در میان آثار معرق روی چوب که تا کنون به وجود آمده معرق خاتم چنانکه از نامش پیداست ترکیبی از دو هنر بیان شده است که مقام ویژه خود را از دیر باز حفظ کرده است. از بدو پیدایش کارگاه منبت و معرق نوع ساده معرق خاتم در میان شمسه نقشهای گره با همان پنج رنگ طبیعی محدود اولیه به کار گرفته می شد.

در سال ۱۳۳۷ در کارگاه خاتم سازی میز تحریری با نقش سیمرغ و اژدها به سرپرستی شادروان علی نعمت تهیه شد و برای اشباع نقشهای مذکور از برشهای خاتم با رنگ های متنوع استفاده کردند که همه به شیوه معرق دوربری و جاسازی شده بود. این تجربه انگیزه خلق تابلویی با طرح یک طوطی از خاتمهای رنگی شد که در سال ۱۳۴۲ توسط عزیز الله ویزایی، خارج از محیط کارگاه به مرحله اجرا در آمد و در سال ۱۳۴۹ اکبر سریری نخستین هنرمندی بود که از این شیوه جهت ایجاد نقش یک پرنده بر روی تابلویی استفاده کرد و بدین ترتیب این سبک معرق با نام معرق خاتم متداول شد. در ادامه این دگرگونیها در سال ۱۳۴۹ تابلویی به سبک امپریالیسم از طبیعت روستا که توسط رضا

شهابی (یکی از شاگردان کمال الملک) نقاشی شده بود به وسیله محند طاهر امامی با رعایت اصول سبک یاد شده به صورت معرق ساخته شد.
از آن پس تا به امروز شاهد تحولاتی چند در هنر معرق بوده ایم.
این تحولات عبارتند از :

نمایش بعد از طریق فضا سازی که تحولی در ترکیب بندی های سطح گذاشته است.^۴
و امروزه تابلوهایی تهیه شده از عکس قابلیت معرقکاران ایرانی را نشان می دهد. که مبدع اینگونه معرق ها استاد اینانلو می باشند که توانایی بالای هنرمند را طلب می کند در شناخت دقیق بصری در رنگهای چوب و دقت بسیار زیاد در برش آن.

ویژگیهای طراحی برای معرق

معرق سنتی به دوشیوه زمینه رنگ و زمینه چوب کار میشود هنر جویان مبتدی بدلیل آسان تر بودن کار معرق زمینه رنگ در ابتدای آموزش فرا میگیرند و پس از مهارت پیدا کردن در کار برش (برش قطعات چوب باید زاویه ۹۰ درجه با سطح داشته باشند تا بدون فاصله در کنار هم قرار گیرند.) به معرق زمینه چوب میپردازند که در آن چفت شدن هر قطعه کنار قطعه دیگر بسیار مهم است.

در واقع در حین کار معرق زمینه چوب دوشیوه کار با دو نوع طرح کار میشود وقتی که طراحان حالت سنتی داشته باشند و زمینه ها خود جدا جدا باشد تنها تصمیم گیری هنر مند در انتخاب چوبها و رنگهاست. اگر به تصاویر زیر که از کارگاه چوب میراث فرهنگی تهیه شده است نگاه کنیم روند کار معرق زمینه چوب با طرح سنتی را مشاهده می کنیم

۱۴. مرحله اول: انتقال طرح بر روی تخته سه لایی و برش الگو

۱۵. مرحله دوم: انتخاب نوع چوب و زاویه قرارگیری الگو بر چوب

۱۶. مرحله سوم: قرار دادن الگوهای برش خورده در جای خود

۱۷. در مراحل بعدی پس از اتمام جاگذاری تمامی قسمتهای تابلو کل کار ساب می خورد. (یعنی تماما چوبهای چسبیده شده از لحاظ ارتفاع یکسان می شود.)

۱۸. قسمتی از تابلو معرق به سرپرستی خانم اسلیمی. کارگاه میراث^۴

^۴ کریم نیا، مینو. معرق روی چوب، تهران: انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۷۵. ص ۱۱-۲۰
^۵ عکس از نگارنده

این روند در مورد طرحهای امروزی در ابتدای آن تفاوت دارد چه از دیدگاه هر هنرمندی زاویه خطوطی که باید برش خورده و جداگانه از چوب دیگری ساخته شود می تواند بسیار فاصله داشته باشد. بنابراین در بیشتر مواقع هنرمندان در طرح هایی که خود انتخاب می کنند تغییراتی میدهند تا قابل اجرا باشد و درحین کار برای هر جز از اثر در انتخاب چوب تصمیم گیری می کنند. بنابراین ایجاد تعادلو تناسب بین رنگهای تیره و روشن و ایجاد چرخش نگاه در کل اثر و همین طور حفظ ریتمی مناسب کار دشوارتری نسبت به طرح های سنتی و واگیره ای است. تصویر ۱۹

آنچه کیفیت هنری یک معرق را بالا میبرد به غیر از مهارت فنی در برش دقیق قطعات چوب انتخاب جهت و جای بکارگیری بافتها و رنگهای چوبهای گوناگون است. برای مثال به دو تصویر معرقکاری از یک طرح نگاهی می اندازیم.

۲۰. ضامن آهو. اثر هنرمند گنم. موزه آستان قدس ۲۱. ضامن آهو اثر: مصطفی چاهی از کاشان. موزه آستان قدس^۶

همان طور که در بخش تاریخچه معرق ذکر شد در ابتدا معرق ها با تعداد رنگ کمتری کار می شد اما در همان تعداد رنگ کم هنرمندی معرقکاران در انتخاب طرح ها و چوبها قابل ستایش است. به تصویر ۲۲ که از یک میز در موزه هنرهای ملی است و نام سازنده آن معلوم نبود نگاه کنید

آنچه که کیفیت یک اثر هنری را ارتقا می بخشد نه تنها تنوع در بکار گیری مصالح است که در اینجا میبینیم بیش از آن استفاده از طرح درست و اجرای هنرمندانه خواهد بود. اکنون در بسیاری از کارگاهها قطعات مختلف چوب توسط دستگاه هایی برش داده میشود اینجاست که اهمیت طراح و جایگاه انسانی یک اثر هنری مورد توجه قرار میگیرد. انتخاب طرح و سلیقه هنری روحی است که در کالبد فیزیکی یک اثر هنری دمیده میشود. طراحانی که به طور اختصاصی برای معرق چوب طراحی میکنند اغلب خود معرق کاری کرده اند و این تجربه عملی قطعا در همه زمینه های هنری بهترین مشاور یک طراح چیره دست است. از اینرو خصوصیات این نوع طراحی را ایجاد و جداسازی سطوح مختلف در طرح در بهترین زاویه بر می شمردند. در طراحیها به شکستن و جداسازی سطوح میپردازند. این تکنیک در مورد سطوح یکدست (از یک نوع چوب) که سطح بزرگی را دربر میگیرد نیز استفاده میشود. معمولا این خطوط جداکننده سطح یکدست در طراحی ها بصورت نقطه چین نمایش داده میشود.

^۱ برگرفته از لوح فشرده منتشر شده توسط موزه آستان قدس رضوی